
УДК 811.161.2:81'373.46

Уляна Штанденко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОВНИЙ АНАЛІЗ ГЕТЬМАНСЬКИХ УНІВЕРСАЛІВ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті розглянуто виявлені у книзі «Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр.» універсали гетьмана Івана Мазепи, надіслані старшині до полтавського міського управління. Описано структуру універсалів та особливості стилістики досліджуваних документів. Охарактеризовано тодішній стан мовної системи, яка поєднувала витoki сучасного ділового стилю та живого розмовного мовлення. Подано лінгвістичні характеристики різних лексичних груп, простежено варіантність морфемної будови слів та фонетико-графічні особливості цих текстів.

Ключові слова: староукраїнська мова, офіційно-діловий стиль, варіантність форм.

Документи з Лівобережної України періоду Гетьманщини є цінним джерелом дослідження не лише для мовознавців, а й для істориків, етнографів, юристів, літературознавців та ін. Одним із таких зразків канцелярської документації є нещодавно видана нами книга «Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр.» (Київ, 2017. 518 с.). Оригінал пам'ятки зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського — Ш. Ф І 55 256 (Лаз. 39).

У цій книзі міститься 470 копій актів засідань Полтавського полкового суду. Опубліковані тексти — це своєрідна хрестоматія українських говорів відповідного періоду. У них зафіксовано середньонаддніпрянський діалект, який ліг в основу нової української літературної мови. Більше ніж на п'ятистах сторінках пам'ятки міститься багатий матеріал для характеристики суспільно-політичного та культурно-побутового життя українського народу того часу. У тексті пам'ятки відображено найважливіші особливості фонетики та граматики, лексики й фразеології, живого розмов-

© У.М. ШТАНДЕНКО, 2018

ного мовлення населення одного з найвпливовіших культурних центрів України. Адже, за словами І. Огієнка, раніше Полтавщина — це була найукраїнніша Україна.

Здебільшого серед досліджуваних документів переважають справи про купівлю нерухомого майна (земель, сіножатей, млинів) представниками старшинської верхівки й духовенством та про розпродаж його козаками і простими міщанами. Окрім того, тут розміщено копії заповітів, духовниць, скарг про завдані збитки в господарстві, розписки про позики та багато іншої ділової документації.

Однак найважливішими, на нашу думку, серед усього іншого виявилися не досліджувані раніше гетьманські універсали й листи, надіслані до полтавського міського управління, а саме — Івана Самойловича, Івана Сагайдачного та Івана Мазепи. У цій публікації окрему увагу хочемо звернути на мовний аналіз універсалів, надісланих Іваном Мазепою до полтавського міського управління.

Правління гетьмана Івана Мазепи (1687 — 1709) було важливим етапом у виборюванні державності України. Тому вивчення усіх сторін життя українського народу кінця XVII — поч. XVIII ст. є необхідною умовою глибшого пізнання тієї доби. Першочерговим у цьому плані є звернення до джерел, ретельне їх дослідження та вивчення [5: 5].

Зрозуміло, що до цього часу вже зроблено чимало у справі опрацювання та публікації документів доби І. Мазепи: у 2002 р. І. Бутич видав окремим томом 497 універсалів гетьмана, значний масив документальних матеріалів 1687 — 1709 рр. опрацьовано Т. Мацьківим, свого часу в різних виданнях були опубліковані копії листів Івана Мазепи М. Василенком, М. Константиновичем, В. Модзалевським та іншими істориками й дослідниками.

Разом з тим велика кількість актів, універсалів, епістолярії цієї доби розпорошена в рідкісних, важкодоступних навіть для дослідника виданнях. Окремі документи, як зазначає Павленко С.О., ще й досі переважно не систематизовані, не описані, а тому й не використовуються у наукових дослідженнях [5: 6]. Дещо заповнити цю лакуну та ввести в історичний і мовознавчий науковий обіг знайдені у досліджуваних «Актах Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр.» документи І. Мазепи покликана наша публікація.

Виявлені серед актових документів універсали та декрет гетьмана І. Мазепи знайомлять нас із економічно-політичним устроєм того часу, допомагають краще відчувати епоху, в якій домінували інтереси провідної верхівки Гетьманщини, а також висвітлюють різні питання повсякденного життя та спосіб ведення господарства жителями м. Полтави й навколишніх поселень.

Універсал (від лат. *Universalis* — загальний, через пол. *Uniwersał*) — це актовий документ, який доводить до загалу певну постанову влади, її розпорядження адміністративно-політичного характеру. В Україні в XVII — XVIII ст. універсали видавали гетьмани або особи з генеральної старшини [7: 234].

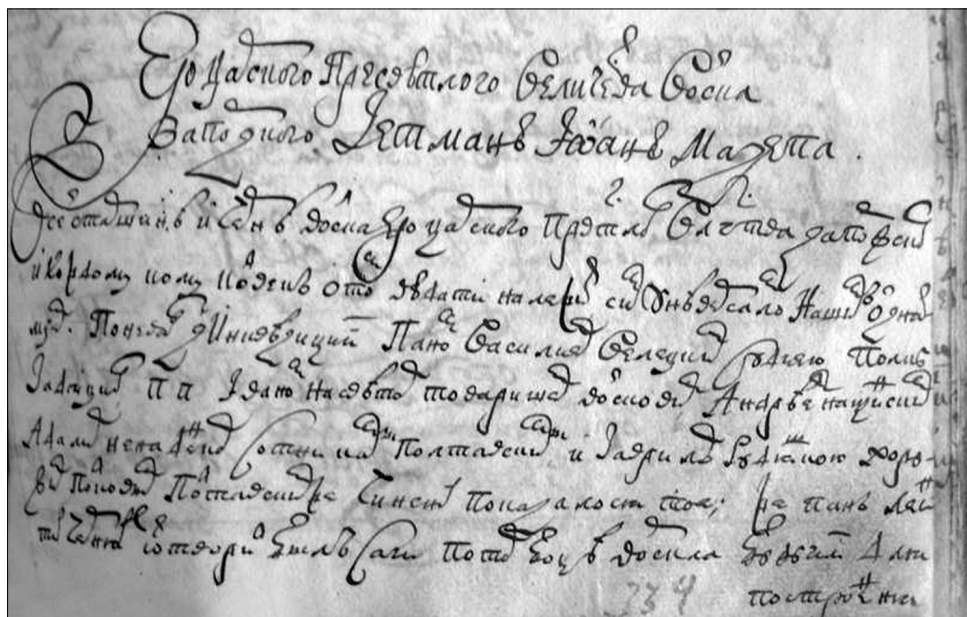

Рис. 1. Фрагмент рукописного скоропису другої пол. XVII — поч. XVIII ст.

Розширення діловодства позначилося на удосконаленні та появі нових типів документів з певним дипломатичним оформленням, що, в свою чергу, впливало на розвиток українського скоропису [6: 66].

Зазначимо, що досліджувані універсали написані староукраїнською графікою, або так званим козацьким скорописом. Для скоропису того періоду характерними були виносні (надрядкові) літери, скорочення, титла, буквена нумерація, лігатури тощо.

Для наочності писарської майстерності та для кращого візуального сприйняття рукописного скоропису другої пол. XVII — поч. XVIII ст. подаємо фрагмент фотокопії оригінального тексту (Рис. 1).

Щодо структури універсалів, то для них характерна насамперед наявність формуляра, під яким розуміємо набір мовних штампів, мовних формул — речень і словосполучень, властивих цьому різновиду документів. У структурі кожного документа офіційно-ділового стилю виділяють три частини: 1) початковий протокол документа; 2) основна частина та 3) закінчення — кінцевий протокол документа [8: 5].

Окрім того, гетьманські універсали писали за певною формою, у них можна також виділити: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; 2) звернення до осіб, яким адресувався універсал; 3) опис подій, що спричинив його видання; 4) вирішення справи; 5) погрози на адресу тих, хто не виконує рішення; 6) дата (місце і час написання універсалу — назва міста, місяця, число і рік); 7) підпис гетьмана; 8) печатка.

Універсали Івана Мазепи, як і інша ділова документація у досліджуваних Актах, озаглавлені. У сконденсованому вигляді у заголовку викладено його основний зміст, напр.: *В(ь) то(ї) же справ(ь) и поважны(ї) ре(ї)ме(н)та(р)ски(ї)*

выдани(й) унѣве(р)са(л) на знесе(н)є пре(ч) новы(х) млыно(в) ту(т) же упи-са(н) (339) або Унѣве(р)саль поважни(й) ре(й)мента(р)ски(й) ѿ зогнанню ново-построє(н)ни(х) нѣкоторими де(р)жавцями слободъ (357 зв.).

Далі йде вказівка на адресат і відомості про адресанта. Наприклад: Єго ца(р)ского пр(с)вѣтлого влч(с)тва Во(й)скъ Запорожски(х) гетманъ и кавале(р) Іоанъ Мазепа (357 зв.) або По указу висоцєпова(ж)номъ ясневе(л)-можного єго мы(л). йна Івана Мазепа, гетмана Во(й)скъ єго црско(г)[о] пресвѣтлого величества Запорозки(х) (333 зв.). Потім, як правило, перераховували всіх виконавців, кому адресований цей документ: Пану по(л)ковниковы по(л)тавському з(ъ) ста(р)шиною по(л)ковою, атаманови городовому з товари(ст)вом и во(й)тови тамошнему з по(с)политими лю(д)ми (357 зв.) або Все(й) ста(р)шинъ и че(р)нъ Во(й)ска єго ца(р)ского пр(с)вѣтло(г)[о] влч(с)тва Запо(р)жско(г)[о] и кождому, кому-ко(л)векъ о то(м) вѣдати на лежи(т), си(м) унѣве(р)сало(м) наши(мъ) озна(й)мує(м) (339).

Розмір універсалів, зокрема їхньої основної частини, міг бути довільний, все залежало від суті викладеної в ньому справи, зазвичай, якщо бралися до уваги розповіді свідків та записувалися їхні висловлювання, то текст документа міг сягати й більше п'яти зворотів (майже 10 с.). Переважно в основній частині тексту вживаються традиційні шаблони або стильові трафарети, напр.: такъ ся в собѣ мѣеть, си(м) унѣве(р)сало(м) озна(й)мує(м), по(д) присягою говорили, зна(ч)ни(й) товари(ш) во(й)скови(й), люде учтивие и вѣри го(д)ниє, та(к) є(ст) и записано, накрѣпко приказує(м) або симъ же нашимъ унѣверсаломъ приказує(м)ъ тощо.

Закінчується основна частина документа штампом, на зразок: Да(н) в Батуринѣ ма(р)та вѣ [19]¹ (д) року *аѣг [1703]. Звиш менова(н)ни(й) гетманъ рукою вла(с)ною (339 зв.).

Доба правління гетьмана Івана Мазепа є важливою віхою в історії України. У другій пол. XVII ст. невпинно відбувався процес народження, становлення держави, її інституцій. Він супроводжувався постійним прагненням українців мати більше свободи та вольностей [5: 5].

Для кращого розуміння тодішнього стану мовної системи, зокрема офіційно-ділового стилю, лексичних, морфологічних та фонетичних особливостей мови й для відображення стилістики документів тієї епохи подаємо його метаграфований відповідник.

Унѣве(р)саль поважни(й) ре(й)мента(р)ски(й) ѿ зогнанню
новопостроє(н)ни(х) нѣкоторими де(р)жавцями слободъ
та(к) ся в собѣ маєть.

Єго ца(р)ского пр(с)вѣтлого влч(с)тва Во(й)скъ Запорожски(х)
гетманъ и кавале(р) Іоанъ Мазепа.

Пану по(л)ковниковы по(л)тавському з(ъ) ста(р)шиною по(л)ковою,
атаманови городовому з товари(ст)вом и во(й)тови тамошнему з по(с)-
политими лю(д)ми си(м) унѣве(р)сало(м) наши(м) озна(й)мує(м), и(ж)

¹ Цифрове позначення наше.

донеслося на(м) вѣдати, что превелебни(й) в(ъ) Бѣгу ѿ(т)ць ігумен(н) по(л)-тавски(й), нача(в)ши фундовати при дво(р)ци своє(м) мнѣ(с)ти(р)скимъ це(р)ковъ, слободу без вѣдома нашего ѿголошає(т) и намѣриває(т) оную та(м) ѿсажовати, а и пань Федо(р) Жуче(н)ко, знач(ч)ни(й) товари(ш) во(й)скови(й), одобравши наше ре(й)мента(р)ское позволен(ь)є на преселение ниско(л)ко люде(й) з(ъ) маетности свое(й) Жуко(в) в слобо(д)ць Локоща(н)ско(й), в(ъ) милоу ѿ(т) города ѿбрѣтаючо(й)ся, по(д) претеж-то(м) ти(х) люде(й) многихъ з(ъ)начни(х) во(й)скови(х) и посполити(х) по(л)тавски(х) до ѿной обнадеживан(ь)є(м) во(л)носте(й) на житло з(ъ) бавляє(т), та(к) же и пань Искра, знач(ч)ни(й) товари(ш) во(й)скови(й), мимо волю и позволен(ь)є наше поблизу своего дво(р)ца, прозиваємого Трибовского, неѿпода(л) города По(л)тави межи кгру(н)тами мѣскими слободу, во(л)ность на ко(л)ко лѣть оголосивши, ѿсади(л) и многи(х) з(ъ)начни(х) люде(й) з(ъ) Полтави, козако(в) и по(с)полити(х), туда перевади(л) и не ме(н)ши(й) тоє(й) слободи осажован(ь)є(м) в кгрунта(х) городи По(л)тавѣ чини(т) утискъ. Уважаючи прето то(т) и(х) мене(н)ни(х) ѿсобѣ // (357 зв.) ѿсобѣ та(к) превелебного ѿ(т)ца ігумена по(л)тавского, яко и пана Федора Жученка и пана Искри, значни(х) товаришо(в) во(й)сковихъ, неслушни(й) праву посполитому и на(м), гетманови, проти(в)ни(й), неуважни(й), самово(л)ни(й) и никогда еще в(ъ) Малоросси(й)ско(й) нашо(й) ѿ(т)чизнѣ не бували(й) поступо(к), же черезъ тоє самово(л)ное слобо(д) мимо волю и указъ нашѣ без вѣдома и позволения нашего (ж) для своѣ(х) прива(т)-ни(х) пожитко(в) и прихоте(й) ѿсажован(ь)є не то(л)ко явни(й) и публични(й) наноси(т)ся городовѣ Полтавѣ в люде(х) уще(р)бокъ и в прихода(х) мѣски(х) убытокъ, лечь и в похода(х) во(й)сковы(х) ѿкажется малолюд(с)твие, когда товари(ст)во полтавское, ухилияючися о(д) службы во(й)сково(й) для во(л)носте(й) и свобо(д)ного на се(й) ча(с) помешканя, оставивши жилища своѣ туда, на слободу, попереходили. А ба(р)зѣ(й) же посполитие по(л)ку По(л)та(в)ского люде за уме(н)шенє(м) ся своѣ(х) тяжаро(в) мѣски(х) ѿ(т)бувати и во(й)ско охот(н)ницькое консистенциѣ у ни(х) мѣючое мѣсячному ко(н)те(н)тоє дово(л)ствовати не здолаю(т) и ѿ(т)нюд не могу(т), дає(м) пану по(л)ковниковѣ полтавскому зупо(л)ную моць и вла(д)зу и накрѣпко приказує(м), абы таковы(х) ле(г)коми(с)лни(х) люде(й), коториѣ убѣгаючи ѿ(т) пови(н)но(с)те(й), остави(в)ши своѣ жилища для поле(г)ки на таковыє слободы уходя(т), не то(л)ко пере(й)ма(л), граби(л), забира(л), вязен(ь)є(м) мо(р)дова(л), кіами би(л), лечь без пощади вѣшати розказова(л). Ти(х) зась та(к) козаковъ, яко и посполити(х) люде(й), коториѣ уже на мене(н)ниѣ слободи пере(й)шо(в)ши, поселилися, мѣє(т) и повине(н) буде(т) са(м) пань по(л)ковни(к) з ста(р)шиною своєю, туда з(ъ)єха(в)ши, ѿ(т)то(л) зогнати, на пе(р)шое и(х) мешкан(ь)я пове(р)-нути и слободи тие, не(с)лу(ш)не заведениѣ, скасовати и впре(д) не допу(с)кати нико(му) та(м) селити(с), що все абы было непремѣнно испо(л)-не(н)но пи(л)но упоминає(м) и приказує(м).

Да(н) в Батуринѣ ма(р)та ѿ(д) року 1708г.

Звиш менова(н)ни(й) гетманъ рукою вла(с)ною. (358).

Зі змісту документа розуміємо, що конфліктна ситуація розгорнулася навколо самовільного переселення козаків та людей «посполитих», які, утікаючи від військової служби, позалишали свої житла й без дозволу попереселялися в слобідські (вільні) землі. Відомо, що слобода — це новозаселений пункт, який користувався пільгами. І. Огієнко так описує цю ситуацію: «З другої пол. XVII-го віку розпочалися сильні колонізаційні рухи в Україні. Життя під Польщею ставало нестерпним і українська людність знову стала розбігатися на всі сторони. На схід від Полтавщини, за московською границею лежало багато порожніх земель, і тепер московський уряд, щоб мати оборонну лінію проти татар, почав ці землі заселювати. І тут незабаром постало велике число слобід, цебто малих осель без церков, від чого й край цей був названий Слобожанщиною. Постала Слобожанщина головно в 1651 р., куди повтікало українське козацтво й селянство» [4: 114 — 115].

Бачимо, що місцеве управління Полтавщини, полковники та сотники лише зовні визнавали владу гетьмана, а на місцях були повними володарями, через що порушувалася урядова дисципліна, виникали курйозні ситуації та існувало багато непорозумінь. Тому гетьман Іван Мазепа вимушений був докладати максимум зусиль, щоб зберегти ієрархію та підтримувати порядки в землях Лівобережної України.

У досліджуваних записах, окрім синтаксичних моделей, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми, відбито також розмовну практику населення краю. Тому для лінгвістів ці тексти цінні тим, що в них, окрім юридичної термінології, яка відображає витoki сучасного ділового стилю, засвідчено також повніше, ніж у будь-яких інших писемних пам'ятках, живомовну стихію того часу.

Особливого синтаксичного наповнення та конкретизації сказаного додають тексту універсалу постійні повторення, синонімічні ряди, напр.: неслухни(й) праву посполитому и на(м), гетманови, проти(в)ни(й), не уважни(й), самово(л)ни(й) и никогда еще в(ъ) Малоросси(й)ско(й) нашо(й) ѿ(т)чизнѣ не бували(й) поступо(к) або и накрѣпко приказує(м), абы таковы(х) ле(г)коми(с)лнн(х) люде(й) ... не то(л)ко пере(й)ма(л), граби(л), забира(л), вязен(ъ)є(м) мо(р)дова(л), кіами би(л), лечь без поща дѣния вѣшати розказава(л).

Щодо графіки тексту, то з давніх кириличних активно використовувалася ѿ, окрім того знаходимо грецькі літери ѿ, з, к, рідше ѷ, які з часом вийшли з ужитку. Зазвичай ѿ вживалася як початкова літера і лише в окремих випадках писалася в середині слова, напр.: ѿ(т), ѿ(т)цѣ, ѿ(т)чизна, неѿпода(л) тощо. Упродовж усього тексту зустрічаємо паралельне вживання графем ѿ та о. Слід зазначити, що саме в антропонімах найдовше зберігалася тенденція до давнього традиційного написання ѿ, як наприклад *Іѿанъ*.

Зауважимо й про спробу відтворити на письмі вимову сучасної літери ї, якій у представленому документі відповідає написання и з надрядковими знаками ѿ, напр.: *своѿ(х), которѿѿ*.

На прикладі досліджуваних текстів дедалі частіше спостерігаємо поступовий занепад діакритичного знака титла, який використовувався зазвичай у графічно усталених традиційних словах *дн̄я*, *пн̄а*, *цр̄ско(з)[о]*, *пр̄тлого*. Проте титло зберігає своє постійне функціонування у релігійній лексиці, напр.: *Бг̄а*, *мн̄(с)ти(р)* та у літерній нумерації на позначення цифр та дат: *ма(р)та өї (д) року* *†аѿг*.

Цінною для лінгвістів є також поширена у цих текстах фонетична та морфологічна варіантність. Серед фонетичних рис в універсалі досить послідовно відображено мовні особливості другої пол. XVII — поч. XVIII ст., а саме — на місці давнього ҃ у тексті зафіксовано ҃ та *и* (*л҃тъ*, *м҃ски(й)*, *в҃домо*, *уб҃гаючи*, *н҃катори(й)*, а також *никому*, *никогда*, *ниско(л)ко* та ін.). Повноголосся відбито у словах *городѣ*, *оголошає(т)*, *переведи(л)*.

Привертає увагу функціонування паралельних форм відмінкових закінчень, наприклад у Д. в. однини іменників. У документі спостерігаємо непослідовне вживання писарями староукраїнських графем /ы/, /и/ та /ѣ/, напр.: *гетманови*, *по(л)ковниковы*, *атаманови*, *по(л)ковниковѣ*, *войтови*, однак *городовѣ* *Полтавѣ*. Розмаїте та непослідовне використання графем /и/, /ы/ та /ѣ/ у староукраїнських текстах свідчить про період становлення правописної системи. Можливо, писарі, незважаючи на давню сильну традицію письма, вже не розрізняли звуків /ы/ та /и/ у закінченнях. Цей факт відбиває у писемних пам'ятках таку важливу ознаку фонетичної системи української мови як злиття етимологічних /ы/ та /и/ в одному звукові передньо-середнього ряду, високо-середнього підняття /и/.

Аналізуючи мовні особливості універсалів І. Мазепи, помічаємо велику кількість власне староукраїнської лексики другої пол. XVII — поч. XVIII ст., напр.: іменники — *позволен(ь)є* «дозвіл», *тяжа(р)* «податок; повинність» (Т II: 408 — 409), *моць* «сила, влада» (Т I: 437), *миля* «міра відстані» (*в(ѣ)милю* *ω(т)города* *обрѣтаючо(й)ся* (357 зв.), *пожитокѣ* «користь, прибуток» (Т II: 146); дієслова — *в҃дати* «з давньоукр. знати» (Т I: 163), *осажовати* «заселяти» (Т II: 51); прикметник — *тамошни(й)* «місцевий» (Т II: 384); прислівники — *неωпода(л)* «недалеко» (Т I: 492), *ω(т)то(л)* «звідти» (Т II: 72), *непремѣнно* «обов'язково»; числівники — *много* «багато», *ко(л)ко* «декілька» (Т I: 371); вказівні займенники — *сеі* «цей» (Т II: 316), *оной*, *то(т)*; прийменники та сполучники — *о(д)* «від», *и(ж)* «що» (Т I: 346) та ін. Значна частина зафіксованих у староукраїнських текстах лексем у сучасній українській літературній мові перейшла до складу архаїчної або функціонує в українських говірках.

Окрім того, у досліджуваних універсалах, як і в будь-якому тексті офіційно-ділового стилю того часу, засвідчено чималу кількість полонізмів (*вла(д)за* (Т I: 104), *ба(р)зо* «дуже» (Т I: 43), *ко(н)те(н)тний* «задоволений» (Т I: 376), *ре(й)мента(р)ски(й)* «той, що належить до військового командування» (Т II: 269), *мо(ж)ни(й)* «тобто знатний, багатий» (Т I: 434), *фундовати* «засновувати» (Т II: 458), *вскурати* «здобути, скористатися»

(Т I: 120), *лечь* «але» (Т I: 402), *прето* «тому, таким чином» (Т II: 215); а також латинізмів (*акть, претекст, консистенция, касовати*) тощо. Пор. напр.: а ѿн, будучи мо(ж)ни(м) пано(м), не допустилъ вже далѣ(й) ѿно(ѿ) саги гатити по пре(ж)не(му), ѿ чо(м) ме(л)ники до бувши(х) п.п. по(л)-ковнико(в) з жалобою и давалися, є(д)на(к) проти(в) можливого пана нѣчого не вскурали, и еще з ни(м) пеняючи(с), яко люде убогие, и(н)ши(м) людемъ завиноватилися, для чого мусъли єму (ж), пану Че(р)няковѣ, свої кола попрода(в)ши, до(л)ги виплачувати (338).

У складі староукраїнської лексики досліджуваного періоду досить поширеною була лексична варіантність. Окрім канцелярського стилю тексти відображали живомовну стихію тієї епохи, унаслідок чого навіть на прикладі одного документа спостерігаємо велику кількість паралельних слововживань, які виявляють наслідки взаємодії книжного та живого мовлення (порівняймо: *житлю, мешкан(ь)я, помешканя, жилище, маєтнос(т)* або *уце(р)бокъ, убытокъ, тяжари, утыс(к)* тощо).

Цінною для лінгвістів є поширена у текстах морфологічна варіантність. Широковживаним в універсалах І. Мазепи був дієслівний суфікс *-ова-* (*мо(р)довати, розказовати, скасовати*), використовувався також і формант *-ствова-* (*дово(л)ствовати, свѣдите(л)ствовати*). Деякі деривати стану з суфіксом *-ова-* мали словотвірні синоніми, утворені за допомогою інших формантів, наприклад: *гетьмановати — гетьманити — гетьманьствовати, слоуговати — слоужити, пановати — паньствовати, силовати — силити — насильствовати*. Як бачимо, у староукраїнській мові XIV — XVIII ст. широко побутували синонімічні різноморфемні похідні, які іноді могли різнитися стилістичним забарвленням, однак у сучасній українській мові суфікс *-ова-*, що належить до афіксів з найвищою функціональною активністю, потіснив ідентичні за семантичною функцією словотвірні форманти. Процес переходу суфікса *-ова-* в *-ова-* закінчився у XVIII — першій половині XIX ст. І. Ковалик пояснює це явище морфологічним чинником, на якому відбилися фонетичні впливи [2: 217].

Щодо прикметникових суфіксів, то палаталізація ще не була графічно оформленою, пор.: *мѣски(х), во(й)скови(х), по(л)тавски(х)*.

Незважаючи на діловий стиль універсалів, поряд зі стандартними формами виявлено багатий матеріал живого мовлення. Звідси відображення лексики і фразеології місцевої говірки, адже у досліджуваних текстах зафіксовано сталі вирази та фразеологічні конструкції. Напр.: *в лѣтахъ ю(ж) поде(й)шли(х)* (336) або *в лѣте(х) и в сѣдина(х) волосо(в) южъ дозрѣлиє* тобто «похилого віку» (337 зв.); *по само(й) істи(н)нѣ свѣдите(л)ствовати* «казати по правді» (336); *того ми не вѣдає(м), бо (с)мо ти(х) часовѣ еще не мѣли соверше(н)ного взро(с)ту* «були дітьми, підлітками» (336); а також *еще за бувшо(г)го небожика гетмана и за ннѣшого ща(с)ливого его ... ве(л)можности в(ѣ)ладѣния* (334); *бода(й) (мови(т))² другому та(к)*

² Слово взято в дужки в рукопису.

се(р)це лупилося, якъ у родича нашого плечи лупилися (339). Найчастіше такі конструкції трапляються у тій частині тексту, що передає пряму мову (зазвичай це розповіді свідків, тобто живе мовлення).

Досить багато в аналізованих універсалах книжних фразеологізмів, напр.: *люде учтивіє и вѣри го(д)ниє, накрѣпко приказує(м) або си(м) унѣ-ве(р)сало(м) наши(м) озна(й)мує(м)* тощо.

Період з XVI до XVIII ст. характеризується формуванням української нації, утвердженням українськості. Однак приєднання до Росії принесло нові впливи, які з часом наростали, що засвідчує лексичний матеріал універсалів. Наприклад, у тексті документа помітно зростає засилля не властивих українській мовній практиці російськомовних конструкцій, таких як: *найменшого препятствія, обнадеживан(ь)є(м) во(л)носте(й), не-премѣнно испо(л)не(н)но* та ін.

Отже, мова текстів універсалів І. Мазепи поряд із численними штампами, стандартизованими виразами й канцелярською термінологією, яскраво відображає й повсякденну народнорозмовну стихію тієї епохи. У текстах документів другої пол. XVII — поч. XVIII ст. знаходимо розбіжності у фонетичній, морфологічній системах, а також велику кількість варіантних форм. Окрім того, лінгвістичні характеристики описуваних універсалів дозволяють простежити особливості наповнення різних лексичних груп, морфемну будову слів, фонетику, стилістику цього документа, що репрезентує витоки сучасного офіційно-ділового стилю.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Акти — Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр. Підгот. до вид. І.П. Чепіга, У.М. Штанденко. Київ, 2017. 518 с.
Т — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст. Київ — Нью-Йорк, 2003. 512 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутич І.Л. Універсали Івана Мазепи 1687 — 1709. Київ — Львів, 2002. 799 с.
2. Ковалик І.І. Структурні типи многократних дієслів в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами. *Вопросы славянского языкознания*. Кн. II. Львів, 1949. С. 209 — 228.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 — 1709. Мюнхен, 1988.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ, 1995.
5. Павленко С.О. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2007.
6. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої пол. XVII ст. На матеріалах Лівобережної України. Київ, 1974.
7. Універсал. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ, 2013. Т. 10: Т — Я. С. 233 — 234.
8. Чепіга І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI — першої половини XVII ст. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 3 — 11.

LEGEND

- Acts — Chepiga, I.P., Shtandenko, U.M. (Eds.). (2017). Acts of the Poltava regimental court 1668 — 1740 years. Kyiv (in Ukr.).
T — Timchenko, E. (2003). Materials for the dictionary of the written and book Ukrainian language XV — XVIII centuries. Kyiv — New York.

REFERENCES

1. Butych, I.L. (2002). Universals of Ivan Mazepa 1687 — 1709. Kyiv — Lviv (in Ukr.).
2. Kovalyk, I.I. (1949). Structural types of multiple verbs in the Ukrainian language in comparison with other Slavic languages. *Questions of Slavic Linguistics*. Vol. II. Lviv. P. 209 — 228 (in Ukr.).
3. Matskiv, T. (1988). Getman Ivan Mazepa in Western European sources 1687 — 1709. Munich (in Ukr.).
4. Ogienko, I. (1995). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
5. Pavlenko, S.O. (2007). The days of hetman Ivan Mazepa in the documents. Kyiv (in Ukr.).
6. Panashenko, V.V. (1974). Paleography of the Ukrainian cursive of the second half XVII century. On the materials of the Left Bank of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).
7. Universal. (2013). Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 vol. Kyiv. Vol. 10: T — Ya. P. 233 — 234 (in Ukr.).
8. Chepiha, I.P. (1992). People-speaking elements in the language of Ukrainian business texts of the 16th — the first half of the XVII century. *Linguistics*, 6, 3 — 11 (in Ukr.).

Статтю отримано 26.04.2018

Uliana Shtandenko

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE ANALYSIS HETMAN'S UNIVERSALS OF IVAN MAZEPA

The article is devoted to the found in the book “Acts of the Poltava regimental court of 1668 — 1740 years” to universals of Hetman Ivan Mazepa, sent to the elders of the Poltava city administration. The structure of universals and features of stylistics of the studied documents are described. The state of the language system, which combines the origins of modern business style and live spoken language, was characterized. The linguistic characteristics of different lexical groups are given, the variability of the morphemic structure of words and the phonetic and graphic features of the texts studied are traced.

Keywords: *the old Ukrainian language, official-business style, the variation of forms.*